

BARTÓK ISTVÁN

Kevéske mondandó tetszetős megfogalmazásban

Adalékok a levélírás elméletének 16. századi magyar vonatkozásaihoz

Az 1530–1580 közti korszak kritikátörténetének feldolgozása során a grammatikai és logikai szakmunkák mellett különösen fontosak a retorikai kézikönyvek, mivel a legközvetlenebbül ezek kapcsolódnak az irodalmi gondolkodáshoz. A vallásos szövegek, az imádság és a prédikáció elvi kérdéseit számos elszórt megjegyzés érinti, de ezekben a tárgykörökben önálló kiadványok csak később láttak napvilágot. A világi retorika esetében kedvezőbb a helyzet. Az 1580 előtt megjelent, magyar vonatkozású kézikönyveket áttekintve – ha nagyvonalúan számolunk – bő tucatnyi tételről beszélhetünk.¹

Ebben benne vannak azok is, amelyeknek már csak bibliográfiai adatairól tudunk. Ilyen két krakkói, négy brassói és egy bécsi kiadvány. A Brassóban, Johann Honter és Valentin Wagner által gondozott retorikai vonatkozású kézikönyvek közül négynek maradtak fenn példányai. Ismert még egy, ugyancsak hazai használatra, a kolozsvári diákok számára kiadott példatár, trópusok és figurák gyűjteménye. Bázalban nyomtatták Preyss Kristóf ciceroniánus írásait. Zsámboky János retorikai és dialektikai jellegű munkáinak több külföldi redakciója megvan, nyomtatásban fennmaradt két episztolográfiai írása is. A felsoroltak alapján megállapítható, hogy az európai tendenciák hogyan jelentek meg a magyar vonatkozású elméleti írásokban.

I. A levélírás elmélete

Az irodalmi követelményrendszert befolyásoló valamennyi érintett szakterület áttekintése monográfia-fejezeteket igényel. Egy-egy tanulmányban legfeljebb a legfontosabb adalékok bemutatására van lehetőség. A levélíráshoz kapcsolódó munkák azonban – tekintettel a források szűkös voltára – egy rövid dolgozat keretei között is számba vehetők. Ez azért fontos, mert a levélírás elméletét taglaló kézikönyvek az antikvitástól végigkísérik a műfajt, útmutatásokkal szolgálva a levelek megszerkesztéséhez, kidolgozásához.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 A régiség magyar vonatkozású retorikai és homiletikai irodalmának összefoglaló áttekintése: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 33–68.

Kritikatörténeti szempontból különösen jelentős a humanizmus kora. Az elsősorban oklevelek és egyéb hivatalos iratok megfogalmazásához használt középkori *ars dictaminis* szerepét átvette az *ars epistolandi*, ami a példaképnek tekintett antik szerzők levelei, valamint a latin és görög elméleti munkák alapján nyújtott útmutatást igényes szövegek létrehozásához. Ezek a művek tárgyalják a levelek csoportosítási lehetőségeit, az egyes típusok tartalmi és stiláris jellemzőit, alkotóelemeit, szerkezetét, a klasszikus mintaképek imitációjának forrásait és módját. Így nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálnak egy-egy korszak irodalmi gondolkodásához.²

A kortársakra és az utókorra a legnagyobb hatást Erasmus kapcsolódó munkássága gyakorolta. Előtte azonban már a 15. század második felétől mások is írtak humanista szellemben fontos műveket a tárgykörben, például Erasmus példaképe, Lorenzo Valla.

Niccolò Perotti volt az első, aki grammatikai munkájának függelékeként úgy foglalkozott a levéllel, mint a gondolatcsere más műfajoktól független eszközével. Sokat merített az *ars dictaminis* előírásaiból, de mondandóját legfőképpen Ciceróra alapozta. A levél legfontosabb jellemzőjének a rövideiséget és a világosságot tartotta. Témájakat illetően megkülönböztetett vallási tárgyú, szokásokról, köznapi dolgokról, újdonságokról szóló, vigasztaló, ajánló, buzdító, szerelmes, magánéleti és tréfás leveleket (*de rebus divinis, moribus; de rebus, quae cotidie accidunt; de rebus novis, consolatoriae, commendatitiae, hortatoriae, amatoriae, de rebus familiaribus, iocosae*).

Sulpitius Verulanus olyan követelményrendszert dolgozott ki, amelyik a levelek valamennyi típusának elkészítéséhez mintául szolgált. Cicerót és Quintilianust követte. Meghatározta a levél részeit: *principium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio* és *conclusio*. A figurákat és a trópusokat a *Rhetorica ad Herennium* IV. könyve alapján tekintette át. Alkalmazta a *genus iudiciale, deliberativum* és *demonstrativum* fogalmait. Nem tudta azonban tökéletesen összehangolni a levélírás elméletének és a retorikának az elemeit, ezt majd csak Erasmusnak sikerült megvalósítania.³

2 A reneszánsz levélelméletekről: Pedro Martin BAÑOS, *El arte epistolar en el Renacimiento europeo 1400–1600* (Bilbao: Universidad de Deusto, 2005); Trinidad Arcos PEREIRA, „De Cicerón a Erasmo: La configuración de la epistolografía como género literaria”, *Boletín Millares Carlo* 27 (2008): 347–400. A levélelméletekre irányuló magyarországi kutatások összefoglalása: KNAPP Éva, „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2001): 554–580, 554–558.

3 Lorenzo Valla *De conficiendis epistolis libellus* című szövegének első nyomtatott megjelenéseit Augustinus Dattus *Elegantiole* című művének 1500 utáni kiadásai tartalmazzák; Niccolò PEROTTI, *De componendis epistolis*, a *Rudimenta Grammatices* (Roma: Stephanus Planck, 1472), függeléke; Sulpitius VERULANUS, *De componendis et ornandis epistolis* (Roma: Eucharius Silber, 1489). További fontos, Erasmus előtti levélelméletek: Francesco NIGRO, *Opusculum scribendi seu Methodus epistolandi* (Venetia: Hermannus Liechtenstein, 1488); Jodocus BADIUS ASCENSIVS, *De epistolis componendis compendium* (Paris: Thielman Kerver, 1502); Johannes DESPAUTERIUS, *Ars epistolica, a Syntaxis* (Parrhis: Jodochus Badius, 1513) függeléke. Vö. PEREIRA, *De Cicerón a Erasmo...*, 387–391.

II. Magyar vonatkozású munkák

A vizsgált korszakot megelőző időben is készültek a levélírás elméletéhez kapcsolódó, lazább vagy szorosabb szálakkal a magyar kritikátörténethez fűződő munkák. Ilyen Johannes Lemovicensis (1208–1218 között zirci apát) kézirata,⁴ amelyet egyes vélemények szerint magyarországi tartózkodása alatt állított össze. Augustinus Moravus Olomucensis műve⁵ a klasszikus retorikára támaszkodva szab meg igényes követelményrendszert a levelek megírásához. Említhető több 14–16. századi formuláskönyv,⁶ amelyek kancelláriai tisztviselők számára, a hivatalos iratok megfogalmazásához szolgáltak példákkal.

II. 1. Levélgyűjtemények

A levélírás művészetét érintő, hazai vonatkozású munkák a vizsgált korszakban a 16. század közepétől ismertek. A szabályok megtanulása mellett az igényes levélírás elsajátítását segítette elő a mértékadónak tekintett szerzők – mindenekelőtt Cicero – leveleinek tanulmányozása. Ezt tették lehetővé a különböző válogatások az utánpótlásra érdemesnek tartott darabokból.

A ferences Nádasdi Bálint párizsi tanulmányainak végeztével, 1553-ban hazatérve kéziratot omniáriumának

végére egy formuláriumot illesztett, amelybe Cicero-levelektől kezdve néhány klasszicizáló, Pierre de Blois-tól származó középkori levélen keresztül egészen saját korának legjobbnak ítélt leveleig tematikus válogatást készített [...] valószínűleg azzal a céllal, hogy elterjessze a cicerói stílus használatát a kortárs magyarországi ferencesek között. [...] Párizsban magába szívott modern ciceronianizmusát, görög és héber tudását, valamint az őt ért keresztény kabbalista-neoplatonikus hatásokat nem volt lehetősége sokáig kamatoztatni és továbbadni magyarországi környezetében a rossz intézményes infrastruktúra miatt.⁷

4 Johannes LEMOVICENSIS, *De dictamine et dictatorio sillogismorum*. A szerző Troyes-ban őrzött kéziratai: Troyes, Bibliothèque de la Ville, Ms. Num. 556, 893, 1534; fényképük az OSZK-ban: OSZK, Facs. I. 631–638.

5 Augustinus Moravus OLOMUCENSIS, *De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis* (Venetia: Simon Bevilacqua Papiensis, 1495).

6 Uzsai János (1346–1350), Magyi János (1476–1493), Huendler Vid (15. század), Bachy Ferenc (15–16. század), Beneéthy Máté, Mihály doktor pécsi általános helynök (16. század eleje), Nyási Demeter érseki helynök (1525 előtt) formuláskönyve.

7 Kiss Farkas Gábor, „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis* 17, 331–371 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 343–345.

Hasonló példatárak Brassóban is készültek. Valentin Wagner nyomdájának elveszett termékei közül ide tartozik a Cicero leveleiből készült válogatás.⁸ Ugyancsak az igé-nyes levélíráshoz szolgált mintául a görög szerzők leveleit tartalmazó, példányból ismert kétnyelvű brassói kötet.

23 levél szövege a könyv első felében görögül, második felében latinul olvasható. Ehhez csatlakozik a 24. levél görög és latin szövege. A gyűjteményt feltehetően Valentin Wagner rendezte sajtó alá. A levelek szövegét nyilván külföldi kiadványokból vette át. [...] de a válogatás önálló munkája lehetett.⁹

A korban számos összeállítás jelent meg görög levelekből. Ilyen például Joachim Camerarius válogatása.¹⁰ Nemcsak a cím hasonló megfogalmazása miatt képzelhető el Wagner egyik lehetséges forrásaként, hanem azért is, mert a brassói kiadvány 24 levélből 19-et tartalmaz. A kötet szerkezete is hasonló: az első felében közöl 86 levelet, először folyamatosan a görög, majd a latin szövegeket. A második rész bevezetéseként előrebocsátja, hogy innentől a különböző szerzőktől származó görög leveleket rögtön követi a latin fordítás, ugyancsak különböző fordítóktól.¹¹

A hiányzó öt levél alapján bizonyosra vehető, hogy Wagnernek nem lehetett a hivatkozott mű az egyetlen forrása. Dolgozhatott persze egészen más kiadványokból is, amelyek még pontosabban megegyezhetnek a brassói kötet tartalmával. Az összeállítások sokféleségére utal a Camerarius-kötet címe is, mely szerint a munka Aldus és mások válogatása alapján készült.

II. 2. Zsámboky János elméleti munkái

II. 2. a) *Epistolarum conscribendarum methodus*

A levélírási elméletét taglalják Zsámboky János kapcsolódó munkái. Az első egy terjedelmes episztolográfiai összeállítás.¹² Ebben Zsámboky saját latin fordításai mellett a tárgyhoz tartozó, a korban népszerű antik és kortárs írásokból válogatott. A cím-

8 * Marcus Tullius CICERO, *Epistolae elegantiores ex familiaribus epistolis Ciceronis* (Corona: Valentinus Wagner, 1555), RMNY 113. Vö. BARTÓK István és KECSKEMÉTI Gábor, „Cicero levelei a protestáns iskolákban”, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10, 656–660 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993).

9 Valentinus WAGNER, ed., *Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis auctoribus delectae cum conversione latina* (Corona: Valentinus Wagner, 1555), RMNY 123.

10 Joachim CAMERARIUS, ed. *Eklogé kai hoion apanthisma diaphorón epistolón hellénikón [...] Delectae quaedam Graecae epistolae, ceu flosculi de diversis editis quondam ab Aldo et aliis cum interpretatione Latina [...] (Tubinga: Ulrich Morhart, 1540). VD16, C 390.*

11 „Graecae quaedam subiecta statim conversione epistolae, diversorum et auctorum et interpretum.” Uo., 68v.

12 Johannes SAMBUCUS, ed., *Epistolarum conscribendarum methodus, una cum Exemplis, incerti auctoris, Graecae & Latine, in utriusque linguae studiosorum gratiam nunc multo quam antea & emendatior, & locupletior edita. Ioanne Sambuco Pannone Tirnaviensi interprete. Item, Epistolikoi typoi, hoc est, Epistolarum formae quasi figuris designatae. Libellus plane aureus, nunc primum ab eodem Ioan. Sambuco de Graeco Latinus*

lap szerint a munka példákat is tartalmazó levélírási útmutató, bizonytalan szerzőtől, görögül és latinul, a korábbi kiadáshoz képest lényegesen javított és bővített változat, Zsámboky fordításában. Ezt követi a levéltípusok arányát érő felsorolása, amit most először ugyancsak Zsámboky fordított görög-ről latinra. A kötetet további szerzők levélírásról szóló munkái zárják.

Az első rész (*De epistolarum caractere, earumque conficiendum ratione*, 3–27) bevezetésében Zsámboky Libanius-fordításként ajánlja munkáját a két bécsi ifjú, Wolfgang és Georg Kremer figyelmébe.¹³ Világosan megindokolja módszerét. Eltért a szolgai fordítástól, egyrészt azért, mert a rendelkezésére álló görög szöveg hibás volt, másrészt pedig azért, mert úgy véli: nemcsak a szó szerinti jelentést kell visszaadni, hanem a latin nyelv sajátosságaira is tekintettel kell lenni. Arra is gondolt, hogy így a gyengébbek is könnyebben megértik. Továbbá: a görög és a latin nyelv természetét nem ebből a szövegből, hanem más könyvekből kell megtanulni.¹⁴

Ebben a részben Zsámboky a levelek fajtáit a retorikai genusok szerint csoportosítja. A felosztás aligha lehet teljes egészében ókori szerző leleménye, világosan felismerhető Melanchthon hatása. A klasszikus három beszédnem, a *genus iudiciale, deliberativum* és *demonstrativum* mellett ugyanis negyedikként szerepel a *genus didascalicum*, latinul *erudiens*. Ide tartoznak azok a levelek, amelyek valamit tanítanak vagy vitatkoznak valamiről.¹⁵ Ebbe a csoportba sorolandók még a kérdéseket felvető (*erotematiké, percunctoria*), homályos értelmű (*ainigmatiké, perobscura*) és allegorikus vagy metaforikus (*allegoriké, inversa, seu ex multis metaphoris conflata*) levelek.

A második rész (*Epistolikoi typoi, hoc est Epistolarum formae quasi figuris designatae*, 28–44) ajánlásának címzettjei Révay Ferenc nádori helytartó fiai. Ebben Zsámboky megismétli, hogy a levélírást tárgyában Libanius munkáit fordította le. Majd rátér a most következő részre: a bázeli nyomdásztól, Oporinustól kapott egy ismeretlen szerzőjű könyvet a levelek típusairól. Mind Aldus nyomtatása, mind a ki tudja, kitől származó javítások annyira hibásak voltak, hogy a meghatározások kivételével, amelyek igencsak jellemzőek a műre, kezdetben remélni sem merte, hogy bármi jót kihozhat belőle. Ám miután többször elolvasta, és nekiállt valahogy latinra fordítani, valósággal átdolgozta. Ezáltal könnyebben megérthetik még azok is, akiknek szerényebbek a képességeik.¹⁶

---

factus. Adieciimus et aliorum de scribendis epistolis libellos (Basel: Ioannes Oporinus, 1552, 1558), RMK III. 403, RMK III. 446. Az 1558. évi kiadás címlapján a „mások” közül szerepel Erasmus, Vives és Celtis neve.

13 „Converti his diebus Lybanii, ut quidem mihi videtur, libellum, de formis epistolarum: ac quemadmodum ipsae constituendae sint, expeditae ratione.” *Epistolarum conscribendarum...*, 3.

14 „Verumtamen feci id, tum quia exemplar Graecum mendosum erat: tum quia non solum verba reddenda, sed vero etiam latine faciendum id esse putavi: praeter quod nihil inde rudiores incommode accepturos cogitabam. Praeterea enim ex aliis linguae Graecae et Latinae naturam discere, non ex hoc libello debebunt.” Uo., 5. Az ajánlás modern kiadása jegyzetekkel: Gábor ALMÁSI és Gábor FARKAS KISS, *Humanistes du bassin des Carpates, II: Johannes Sambucus*, Europa humanistica 14 (Turnhout: Brepols, 2014), 17–20.

15 „Generis didascalici, sive eius, quae docent, aut disceptant.” *Epistolarum conscribendarum...*, 27.

16 „Converso enim de hac eadem re, Lybanii quodam libello: misit ad me Oporinus noster tout’ anónymon biblion, peri tón epistolikón typón. Qui ipse adeo vitiose & excusus ab Aldo est, & a quopiam correctus,

Az így bevezetett második rész az egyszerűség kedvéért a leveleknek mindössze a korban leggyakrabban használt 21 alaptípusát mutatja be, bár egykor ezeknek számos változata is létezett.¹⁷

Az átdolgozások forrásaként megnevezett szerző, Libanius a neki tulajdonított munkában (*Epistolimaioi charaktéres*) 41 levéltípust sorol fel. Zsámboky 21 típusa majdnem egészen pontosan megegyezik egy másik, a korban igen népszerű, Demetrius Phalereus nevéhez kapcsolt görög levélelmélet (*Typoi epistolikoi*) 21 típusával.¹⁸ Az egyetlen eltérést bizonyosan nyomdahiba okozza. Pseudo-Demetrius 8. típusa, az *apeilétikos* ('fenyegető') Zsámbokynál a következő, a *psektikos* ('rosszalló') címevel szerepel. Ez csakis a nyomdász tévedése lehet, hiszen a 8. típus latin címe – *comminatoria* – és a magyarázat megegyezik a mintául szolgáló *apeilétikos* tartalmával. A hibát a második, 1558. évi kiadásban kijavították.

A második rész tehát – ahogyan erre a Zsámboky által adott cím (*Epistolikoi typoi*) is utal – valójában a Demetriusnak tulajdonított munka 21 levéltípusát sorolja fel és magyarázza. Egyébként ugyanebben a kötetben később (132–143) a görög szöveg is megjelenik.

Az ismertetett két rész forrásának megnevezései némileg ellentmondók. Az egész könyv címlapján ismeretlen vagy bizonytalan szerző (*incertus auctor*) van feltüntetve, a második rész Révay fiúknak szóló ajánlásában Zsámboky az Oporinustól kapott példányra ugyancsak ismeretlen szerzőjű műként (*anónymon bibliion*) hivatkozik. Ugyanebben a szövegben, akárcsak az első rész ajánlásában, forrásaként Libaniust említi. Demetrius neve fel sem merül. Az ellentmondás nem feloldhatatlan, ha feltételezzük, hogy Zsámboky nem kívánta részletezni az attribúciós problémákat, hanem az egyszerűség kedvéért helyenként egyszerűen Libaniust írt.

A 4. században élt görög szónok, Libanius (Libaniosz) iránt a 15. században élénkült meg a humanisták érdeklődése. Számos hiteles művének kézirata került elő, másokat alaptalanul tulajdonítottak neki, és hamisítványok is készültek. A legtöbb forrásban [*Libaniou sophistou*] *Epistolimaioi charaktéres* címmel fennmaradt episztolográfia szerzőjét a modern kutatás Pseudo-Libaniusként tartja számon. Az átfedések és az attribúciós problémák miatt gyakran tárgyalják együtt a fentebb említett hasonló munkával, amelyet a hagyomány Demetrius Phalereushoz kapcsolt: *Démétriou [Phaléreou] Typoi epistolikoi*.¹⁹

---

ut praeter horismus, quae sunt propriiissimae, nihil ex eo sperare initio fuerim ausus. Verumtamen saepius lectum, utcunq̄ue latinum feci, ac propemodum paraphrasei donavi: quo explicatior esset rudiorum intelligentiae." Uo., 28. Az ajánlás modern kiadása jegyzetekkel: ALMÁSI et KISS, *Humanistes...*, 20–21.

17 „Ergo figurae, quarum hoc quidem tempore usus constat, una et viginti sunt. Forte vero numerosius ista multiplicata olim existent.” *Epistolarum conscribendarum...*, 30–31.

18 Vö. BAÑOS, *El arte epistolar...*, 52–53.

19 Modern kiadása: Pierre-Louis MALOSSE, introd., trad. et comm., *Lettres pour toutes circonstances: Les traites epistolaires du Pseudo-Libanios et du Pseudo-Demetrios de Phalere* (Paris: Les Belles Lettres, 2004). Carol POSTER, „A Conversation Halved: Epistolary Theory in Greco-Latin Antiquity”, in *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present: Historical and Bibliographic Studies*, ed. Carol POSTER and Linda C. MITCHELL, 21–51 (Columbia: University of South Carolina Press, 2007), 22–32.

A munka népszerűségét mutatja, hogy a 15–16. században számos kézírata volt ismert, négy alkalommal jelent meg nyomtatásban. Hét latin fordításáról lehet tudni; öt nyomtatott – ezek egyike Zsámbokyé –, kettő kéziratban maradt.²⁰ Libanius 16. századi recepciójának kutatója, Dmitrij Csernoglazov megállapítja, hogy Zsámboky átdolgozásának forrása, az Oporinustól kapott könyv egy 1548-ban, Johann Hartung gondozásában megjelent kiadvány volt.²¹ Az egyetlen ismert ilyen nyomtatvány Zsámboky két átdolgozása közül azonban csak az elsőnek a görög forrását tartalmazza, a Libaniusnak tulajdonított írás úgynevezett Proklos-változatát, *Peri tou epistolikou charaktéros* címmel.²² A kötetben Pseudo-Demetrius munkája nem szerepel. Zsámboky viszont a második részben a *Typoi epistolikoi*t fordítja, és ennek a résznek az ajánlásában is egyértelműen azt írja, hogy Oporinustól a levelek típusairól (*peri tón epistolikón typón*) szóló könyvet kapott. Így feltételeznünk kell egy másik forrást is, amelyik Pseudo-Demetrius *Typoi epistolikoi*át adta közre.

Zsámboky – mint fentebb idéztem – a második rész ajánlásában a görög szöveg rossz nyomtatásáért Aldust hibáztatja. Bizonyos görög levelek Aldus Manutius-féle válogatásában bevezetésként olvasható egy episztolográfiai értekezés, mégpedig a Demetriusnak tulajdonított szöveg *Epistolikoi typoi* címmel.²³ Mindenképpen az Alduskiadás közvetlen vagy közvetett ismeretével kell számolni. Az Oporinustól kapott könyv lehetett egy Aldus nyomán készült edíció, vagy akár maga az Aldina is. Az utóbbi feltételezés ellen szól, hogy Zsámboky könyvtárában annak katalógusa szerint négy Aldina volt, de ezek egyike sem az *Epistolarum Graecarum collectio*.²⁴ Mindazonáltal az sem lehet véletlen, hogy Zsámbokynál az elterjedtebb cím két szava (*Typoi epistolikoi*) éppúgy fel van cserélve (*Epistolikoi typoi*), mint a meglévő Aldus- vagy az azt követő, ma már ismeretlen kiadásban.

A latin fordításokat összevetve Csernoglazov arra a következtetésre jut, hogy Zsámboky végezte a leginkább önálló munkát: az anyagot jelentős mértékben átfogalmazta, átrendezte, összegegyeztetni igyekező az antik hagyományt a kortárs elméletekkel. Átdolgozásának lényegét három pontban foglalja össze. Először: a fordítás során Zsámboky az eredeti szöveget retorikai eszközökkel bővítette. Másodszor: a levelek

---

Libanius episztolográfiai kézikönyvének utóéletéről: Hans-Günther NESSERRATH and Lieve VAN HOOFF, „The Reception of Libanius: from Pagan Field of Julian to (almost) Christian Saint and Back”, in *Libanius: A Critical Introduction*, ed. Lieve VAN HOOFF, 160–184 (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2014), 171–176. Dmitri A. CHERNOGLAZOV, „Ancient Epistolary Theory in the Byzantine School: Pseudo-Libanius’ Manual and its Later Versions”, *Philologia Classica* 13 (2018): 265–275.

20 Dmitri A. CHERNOGLAZOV, „Altgriechische Brieftheorie in der Renaissance: *Characteres Epistolici* von Pseudo-Libanius in lateinischen Übersetzungen des 16. Jahrhunderts”, *Philologia Classica* 14 (2019): 280–298, 281–286.

21 CHERNOGLAZOV, „Altgriechische Brieftheorie...”, 284. Vö. Valentin WEICHERT, *Demetrii et Libanii qui feruntur Typoi epistolikoi et Epistolimaioi charaktères* (Leipzig: Gottlieb Benedictus Teubner, 1910), LXXI–LXXII.

22 *Methodus, una cum exemplis, conscribendarum epistolarum, incertis auctoris, Graece et Latine, in lucem edita* (Basel: Johannes Oporinus, 1548), VD16 L 1476. 3–19.

23 *Epistolarum Graecarum collectio* (Venetia: Aldus Manutius, 1499), IIv–VIv.

24 Vö. GULYÁS PÁL, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, 1587*, Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2 (Szeged: Scriptorum Kft., 1992), 125, 255, 291, 292.

típusait másképpen rendezte el, és négy csoportba sorolta. Harmadszor: a munka végén közölt táblázatban több levéltípust foglalt össze, mint amennyi saját főszövegében szerepelt. Csernoglazov tanulmányának függelékében közli a Zsámboky által rendszerezett levéltípusokat, párhuzamosan a főszöveg és az összefoglaló táblázat szerint.²⁵ Számos példát hoz megállapításainak alátámasztására.²⁶ Úgy vélem, Zsámboky munkájának fentebbi rövid ismertetése is megerősíti az idézett véleményt.

Zsámboky összeállítása az önálló fordítások és átdolgozások után már csak kiadójának szerkesztői munkáját dicséri. A következő rész (*De modo conscribendi epistolas, interpretibus Casparo Stibolino & Christophoro Casseano*, 45–74) 40 levéltípus rövid ismertetését tartalmazza. A görög szöveg szintén a Libanius-hagyományhoz, a Proklos-változathoz kapcsolódik. A közvetlen forrás ugyancsak Johann Hartung 1548. évi kiadása (3–19).

A közreadó Philippus Micyllusnak címzett ajánlásban elmondja: Michael Westermann előző évben megjelent szövegében annyi hiba volt, hogy alaposan át kellett dolgozni. Zsámboky összeállításában a páros és a páratlan lapokon párhuzamosan olvasható a görög és a latin szöveg. Stiblin és Kassean fordítása itt jelent meg először.²⁷

Az ezt követő részben (*Exempla epistolarum a diversis, exercitii gratia, Latine conversa*, 75–131) 37 mintalevél olvasható, forrása a fentebb hivatkozott kiadás. Míg a bázeli nyomtatvány egymás után közli a görög (19–50), majd a latin szövegeket (51–78), Zsámbokynál, akárcsak az előző részben, a páros–páratlan oldalakon egymással szemben állnak a két nyelven a levelek.

Ezután ismét görög szöveg következik, mégpedig a Pseudo-Demetrius-féle episztolográfia, *Epistolikoi typoi* címmel (132–143).

Zsámboky összeállításában szerepelnek még Joannes Ludovicus Vives, Erasmus, Conrad Celtis, Christophorus Hegendorph és Joannes Mulinus tárgyhoz kapcsolódó munkái. Ezekhez nem volt nehéz hozzájutni a nyugati világban. Ismertek olyan episztolográfiai kézikönyvek, amelyek éppen Vives, Erasmus, Celtis és Hegendorph írásait tartalmazzák, ugyanebben a sorrendben.²⁸

A Zsámboky-kötet további szerzőinek sorát is Juan Luis Vives nyitja meg. Levélelméleti kézikönyvét a modern szakirodalom egy része sikertelen próbálkozásnak tartja. Ennek okát abban látják, hogy a munka nem tér ki az egyes levéltípusokra, és nem nyújt olyan formulákat, amelyek alkalmazásával meg lehetne szerkeszteni a leveleket.²⁹ A Zsámboky-gyűjtemény Vives-szövege (*De conscribendis epistolis*, 144–225) pontosan megegyezik a sokszor közölt változattal, többek között a fentebb hivatkozott bázeli kiadásával.

25 CHERNOGLAZOV, „Altgriechische Brieftheorie...”, 296–298.

26 Uo., 289–294.

27 Uo., 283–284. Vö. WEICHERT, *Demetrii et Libanii...*, LXXII.

28 Például: *De conscribendis epistolis Ioannis Ludovici Vivis Valentini libellus vere aureus: Desiderii Erasmi Roterodami compendium, postremo iam ab eodem recognitum. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Methodus* (Basel: Balthasar Lasius, 1539), VD16 V 1820.

29 *De conscribendis epistolis* (Paris: Franciscus Gryphius, 1534). Vö. PEREIRA, *De Cicerón a Erasmo...*, 391–392.

A következő szemelvény Erasmus episztolográfiájának egyik változata. A mester levélelméleti munkája, akárcsak a korszak több nevezetes retorikai és dialektikai összefoglalója, fokozatosan nyerte el mértékadónak tekinthető formáját. Erasmus szakított az *ars dictaminis* örökségével, sikeresen ötvözte az episztolográfiai hagyományt a klasszikus retorika előírásaival.

1495–1499 között Párizsban magántanítványa, Robert Fisher kívánságára állította össze a kapcsolódó tudnivalókat. Később tovább dolgozott a kéziraton. Ebbéli tevékenységéről kortársai is tudtak. Beatus Rhenanus 1515. április 30-án, Bázélból kelt levelében kérte, hogy készítse elő az anyagot Frobenius műhelyében történő kiadásra. Az első ismert nyomtatott változat *Conficiendarum epistolarum formula* címmel 1520-ban Erfurtban, Lipcsében és Mainzban is megjelent. 1579-ig 25 kiadást ért meg, 1536-ig Erasmus nevének feltüntetése nélkül. Rövid összefoglaló; a klasszikus három beszédnem szerint csoportosítja a levelek típusait. A *genus judicialé*hoz tartoznak a panaszoló, vádoló, támadó, igazoló, felmentő levelek (*accusatoria, incriminatoria, invectiva, justificatoria, recriminatoria*); a *genus deliberativum*hoz a rábeszélő, buzdító, lebeszélő, kérő, tanácsadó, szerelmes, ajánló, figyelmeztető (*suasoria, hortatoria, dehortatoria, petitoria, consiliaria, amatoria, comendatitia, monitoria*), a *genus demonstrativum*hoz a dicsérő és az elmarasztaló levelek (*laudatoria, vituperativa*). A levél fő részei: *salutatio, exordium, narratio, conclusio*. Javasolja Cicero, Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását.

1521-ben Cambridge-ben *Libellus de conscribendis epistolis* címmel látott napvilágot a következő változat, amelyen ugyancsak nem szerepelt Erasmus neve. Az előzőnél terjedelmesebb, számos példát is közöl. A levelek két fő csoportja a vegyes (*mixta*) és az egyszerű (*simplex*). Az előbbi igen sok fajtát foglal magába, amelyeket Erasmus Cicero példáival szemléltet. Az utóbbiban a három *genus* alapján, a korábbiakhoz hasonlóan rendszerezi a lehetséges témákat. A *genus demonstrativum*mal kapcsolatban kitér a személyek, városok, falvak, tájak, hegyek, épületek, templomok leírására. A negyedik tematikus csoportba tartoznak a kevésbé igényes megfogalmazású levelek: a tudósító, megbízó, elbeszélő, dicsérő, hálaadó, sirató, gratuláló és tréfás levelek (*nunciatoria, comisiva, narrativa, colaudatoria, gratitudinis, lamentatoria, gratulatoria, jocosa*). A követendő példák sora kiegészül további antik (Démoszthenész, Sallustius), keresztény (Szent Jeromos) és humanista (Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla) szerzőkkel.

A következő évben, 1522-ben hagyta el Bázélban Frobenius nyomdáját az *Opus de conscribendis epistolis*, immár a szerző nevével. Néhány újabb módosítás után 1534-ben jelent meg ugyanezzel a címmel, ugyancsak Frobeniusnál a végleges változat. Ez került be Erasmus összes műveinek 1540. évi gyűjteményébe. Erasmus tovább finomított a tematikus csoportosításon. A tökéletes latin stílus kialakításához a legfőbb minta Cicero, de az utánzásra érdemes további szerzők közé bekerült Vergilius, Horatius, Ovidius, Quintilianus és Angelo Poliziano.³⁰

A Zsámboky-kötetben olvasható Erasmus-szöveg a legelső és legrövidebb nyomtatott változat, a *Conficiendarum epistolarum formula* utánközlése (226–245). A teljes cím

30 Vö. PEREIRA, *De Cicerón a Erasmo...*, 392–396.

– *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula* – hívja fel a figyelmet arra, hogy ez egy igen rövid és a legnagyobb mértékben tömörített redakció. Az alapul szolgáló szöveget 1520-tól sokszor kinyomtatták, Zsámboky gyűjteményének első megjelenése (1552) előtt 17 alkalommal. Élén Erasmus Petrus Paludanushoz szóló ajánlása áll.

Több kiadásban olvasható Erasmus utószava, amelyben méltatlankodik a korábbi redakciók hibái, csonkításai, illetéktelen javításai és kiegészítései miatt. Azt is sérelmezi, hogy régi ajánlásának címzettjét megváltoztatták. Kijelenti, hogy semmiféle Petrus Paludanust nem ismert.³¹ Ugyanezt az állítását két levelében is leszögezte.³²

Zsámboky saját maga által „kijavított és bővített” rendszerének, amelyik a *genus didascalicumot* is tartalmazza, ellentmond az Erasmus-féle felosztás. Ez ugyanis – mint fentebb említettem – a klasszikusokra hivatkozva a hagyományos három beszédnem alapján határozza meg a levelek fajtáit.³³

Konrad Celtis episztolográfiai munkája először Cicero-kiadásában jelent meg,³⁴ később számos levélelméleti összeállításba is bekerült. A Zsámboky-gyűjtemény szemelvénye (*Methodus conficiendarum epistolarum*, 245–260) megegyezik a sokszor kiadott szöveggel, beleértve a hivatkozott bázeli kötetét is.

Ugyanez mondható el Hegendorph episztolográfiájáról (*Methodus conscribendi epistolas*, 261–294) is.³⁵ Ez abban tér el a korábbiaktól, hogy a szabályok mellett számos példát is közöl, nemcsak antik szerzők leveleiből, hanem más művekből is, például Homérosz és Vergilius munkáiból. Előfordul nem a klasszikusoktól, hanem a mindennapi életből vett példa is, például arra, hogyan kell levélben pénzt kölcsönkérni a barátunktól. A levelek három fő csoportját Hegendorph, akárcsak Erasmus, a klasszikus három genusba sorolja.³⁶

31 [A hamisító] „Praefationem veterem addidit, sed mutato nomine. Nam ego Petrum Paludanum hominem natum novi neminem.” *De conscribendis epistolis Ioannis Ludovici Vivis Valentini vere aureus: Desiderii Erasmi Roterodami compendium, postremo iam ab eodem recognitum. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Methodus. Compendiosae institutiones artis Oratoriae Adriani Barlandi* (Colonia: Martinus Gymnicus, 1537), VD16 V 1819, 103; (Colonia: Martinus Gymnicus, 1548), VD16 V 1824, 103.

32 Peter G. BIETENHOLZ, ed., *Contemporary of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 3 vol. (Toronto: University of Toronto Press, 1985–1987), 3:47–48; Judith Rice HENDERSON, „The Enigma of Erasmus’ *Conficiendarum epistolarum formula*”, *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme: New Series/Nouvelle Série* 13 (1989): 313–330, 317, 328.

33 „Cum ergo tria sunt causarum genera, quibus orator utitur, demonstrativum, deliberativum, iudiciale, ut Ciceroni et Quintiliani placet: ad haec tria epistolarum species omnes esse reducendas, facile is intelliget, qui latentem in veteris epistulis artem excutere aliquando tentaverit: quisque fastidito triviali isto scribendi ac loquendi genere, legem sequi, certamque rationem maluerit, quam passim et sine delectu tumultuari, quod infra latius explicabitur.” *Epistolarum conscribendarum...*, 235.

34 *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memorativa nova et modo epistolandi utilissima* (Ingolstadt: Johann Kachelofen, 1492); *Epitoma in rhetoricam Ciceronis utranque, et non inutile epistolarum compendium* (Ingolstadt: Petrus et Georgius Apianus, 1532).

35 *Methodus conscribendi epistolas: antehac non aedita. Dragmata Locorum tam Rhetoricorum, quam Dialecticorum[m] una cum exemplis, ex optimis quibusq[ue] Autoribus depromptis* (Hagenow: Ioannes Secerius, 1526).

36 „Genera epistolarum. Epistulae aut sunt demonstrativae, aut suasoriae, aut iudiciales.” *Epistolarum conscribendarum...*, 262.

Zsámboky kötetének egyedülálló része az utolsó szemelvény, Mulinus episzto-lográfiája (*Scribendarum epistolarum compendiolum*, 295–309). Ioannes Mulinus Saltz-burgensis levélírási útmutatójáról ugyanis a szakirodalom, a legrészletesebb bibliográ-fiák és katalógusok is csak a Zsámboky-kötet kiadásában olvasható előfordulásairól tudnak. A bajor származású Mulinus, más néven Johannes Stomius „Iudimoderator” (Johann Mühling, 1502–1562) pályája Salzburgban teljesedett ki, Matthäus Lang érsek pártfogása alatt. 1529-ben latin iskolát alapított, pedagógus és zeneszerző volt, zeneel-mélettel is foglalkozott. Munkásságát a zenetörténet tartja számon. Egy kortárs élet-rajz szerint már kora ifjúságától falta a kiváló szerzők műveit, kivételes műveltségre tett szert. Tökéletesen tudott görögül és latinul, ráadásul a poétikában is a lehető leg-nagyobb mértékben elmélyedt.³⁷ További kutatások deríthetnek rá fényt, hogyan jutott Zsámboky látókörébe, és levélelméleti műve miért került egy kötetbe a humanisták él-vonalába tartozó szerzőkkel.

Mulinus munkája egy táblázatos áttekintés után tömören foglalja össze a leggya-koribb levéltípusok jellemzőit. A részleteket illetően a klasszikusok mellett Erasmus-ra hivatkozik.

Az egész kötetet Christophorus Casseanus verse zárja.³⁸

II. 2. b) *De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa*

Rövidke levélírási tanácsok találhatóak Zsámboky retorikai és dialektikai összefog-lalójában. Az 1567. évi bécsi edíció elveszett. Ugyanez a munka ugyanabban az év-ben Antwerpenben is napvilágot látott, és ebből ismeretes példány.³⁹ A könyvecs-ke Zsámboky és a bécsi Egerer család kapcsolatának dokumentuma. Zsámboky az *Emblemata* második, kibővített kiadásában, 1566-ban az egyik újonnan beillesztett emblémát (*Modulo te tuo metiri*) Coliman Egerer pozsonyi származású bécsi vaskeres-kedőnek ajánlotta.⁴⁰

1567 augusztusában vette feleségül Egerer leányát, Christinát. Ebben az évben ad-ta ki a szóban forgó munkát. A Bécsben, február idusán keltezett ajánlás címzettje a

37 „Is a pueris bonis authoribus incubuit, et magnam eruditionem sibi acquiaivit. Fuit enim Graecae et Latinae linguae doctissimus, praeterea Poeticae studiosissimus.” Heinrich Pantaleon életrajzgyűjtemé-nyéből (1565) idézi: Ulrike BAUMANN, *Ioannes Stomius, Prima ad Musicen instructio: Edition, Übersetzung, Kommentar* (Bern: Peter Lang, 2010), 52.

38 A vers modern kiadása jegyzetekkel: ALMÁSI et KISS, *Humanistes...*, 22–23.

39 Demetrius PHALEREI, *De epistolis doctrina: Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioan. Sambuci* (Antverpia: Christophorus Plantin, 1567). A nyomtatvány ismertetése: TÉGLÁSY Imre, „Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában [...]”, *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 45–48. Modern kiadása: Generic, 2019. Kiegészíthetjük Téglásy Imre közlését, mely szerint: „Az előkerült mű egyetlen ismert, teljesen ép (vizsgálatunkig felvágatlan) példányát Race. I. V. 743 (int. 2) jelzet alatt őrzí a Biblioteca Apostolica Vaticana.” Uo., 48. További példányok lelőhelyei: Museum Plantin-Moretus, Antwerpen; Biblioteca Natio-nal España, Madrid; Bibliotheca Nazionale Bradiense, Milánó; Bibliotheca Nazionale Centrale, Firenze.

40 „Ad egregium virum Collimanum Egerer Viennensem”, *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii* (Antverpia: Christophorus Plantin, 1566), Q2r. Vö. Arnoud S. Q. VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in the Late-Renaissance Humanism* (Leiden, Boston: Brill, 2005), 128–129.

menyasszony öccse, az ifjabb Coliman Egerer. A szűk három lapnyi levélírási útmutatót követi alig 9 lapon a retorikai, hasonló terjedelemben a dialektikai összefoglaló. A vékonyka kötetet imádságok zárják. Az ajánlásban Zsámboky előrebocsátja, hogy a könyvecskében érintett három szakterületnek éppen csak felvázolja a lényegét.⁴¹

A levélírási tudnivalói mintegy kiegészítik Zsámboky öt évvel korábban megjelent, fentebb ismertetett episztolográfiai összeállítását. Akkor Zsámboky a korszak egyik, a tárgykörben legnépszerűbb görög szövegét, Pseudo-Libanius munkáját fordította latinra és dolgozta át – bár, mint láthattuk, a levelek típusait a főszövegben a másik legelterjedtebb görög szerző, Pseudo-Demetrius Phalereus alapján sorolta fel. Ez alkalommal állítása szerint Phalereus nyomán készítette el rövid kivonatát, néhány általános tanácsot megfogalmazva.

A levél az alacsony, mindennapi stílusnembe (*humili, ac cotidiana genere*) tartozik, ezért annak a jellemzői tartandók szem előtt. Aki túlbonyolítja írását, az úgy tűnik, mintha a fórumon, nem pedig közvetlen kapcsolatban (*in foro potius, quam familiariter*) adná elő mondandóját. A levélnek rövidnek és tömörnek (*pressa, attenuataque*) kell lennie. Mindazonáltal ügyelni kell az igényes megfogalmazásra, ami a levél díszére (*ornamentum, decusque literarum*) válik. Helyük van a barátságunkat és jó szándékunkat kifejező fordulatoknak (*proverbiae, sententiae*). Fejtegetéseit összefoglalva megállapítja:

Mégis a legfontosabb, amire az egész levélnél gondot kell fordítani, hogy a tetszetős megfogalmazás a kellemes hatásával megfelelően ellensúlyozza a kevéske mondandót – és ennyit a levelek stílusáról és a mondandó illendő szavakba öntéséről.⁴²

A retorika alapvető tudnivalóit legnagyobbreszt a klasszikusok alapján határozza meg. A beszéd célja a hasznosság, a gyönyörködtetés és a hallgatóság megindítása (*utilitas, pulchritudo, animos movere*). A szónok a tárgyalt anyag és a nyelvi kifejezésformák bőségével tűnik ki (*copia vocum rerumque instructus* – ez pontosan megfelel az erasmusi *duplex copiának*), ez különbözteti meg más szakterületek művelőitől. Inkább mondandójának tetszetős megfogalmazását, mint az érvek erősségét kell szem előtt tartania (*magis splendorem, quam fortitudinem adhibere*), az utóbbiak kidolgozása a dialektikára tartozik. Esik szó az anyag összegyűjtéséről, célszerű elrendezéséről, megtanulásáról és előadásáról, valamint a beszéd részeiről (*exordium, narratio, peroratio*). A további részleteket illetően Zsámboky utal a mértékadónak tekinthető példákra: Arisztotelészre, Hermogenészre, de legfőképpen Ciceróra. A retorikai rész befejezése indokolja a vázlat rövidegét:

41 „[...] hancque conversionis opellam tibi accommodatam una cum adumbratione Rhetorica & Dialectica obiter scripta boni consules.” *De epistolis doctrina...*, A2r.

42 „Praecipue tamen, universaeque danda opera, ut forma venusta, lepore grata illam dictionis exilitatem apte contemperet, atque compenset, ac de characterere Epistolarum, adeoque subtili forma dicendi hactenus.” Uo., A3v.

Most legyen elég, amit hirtelenjében papírra vettem, hogy inkább csak valami fogalmad legyen a tudnivalókról, mintsem, hogy alaposan elsajátítsd mindezeket. Ha nem akarsz, hogy környezeted csalódjon igyekvésedet és buzgalmatad illetően, semmit el ne hanyagolj.⁴³

A dialektikáról szóló rész bevezetése hasonló tömörséget előlegez:

Amit a retorikáról kevésse elelőtt megtudtál, ugyanazt most a dialektikáról még rövidebben és nagy általánosságban tudd meg, addig is, amíg az egyes részleteket pontosabban meg nem tanulsz.⁴⁴

A logika célja az igazat a hamistól megkülönböztetni (*a falso verum separare*). Lényege az argumentumok kifejtése, ebben tér el a retorikától. Három része: a fogalmak meghatározása azok felosztásával és axiómákkal (*definitio cum divisione & axiomatibus*); az érvek és a következtetések forrásának megtalálása (*sedes rationum ratiocinandique*) és annak kidolgozása, hogy az axiómák mikor és hogyan vezethetnek el a végkövetkeztetéshez (*modi, seu axiomata certis quando, at quali modis concludendi*). A további részletek tárgyalása során merül fel, hogy a dialektikusok pontossága és szigora (*dialecticorum acumen & severitas*) különbözik a szónoki szabadságtól (*oratorum libertate*). A kettő mégsem zárja ki egymást: erre az egyik példa Cicero, aki a *Scipio álmában* vagy *Az istenek természetében* a dialektikusok alaposságával jár el. Kerülni kell a szofistákra jellemző fondorlatokat és logikai játékokat (*insidias Sophistarum more ludosque*).

III. Összegzés

Az 1530–1580 közti időszakból ismert néhány munkát, amelyek a levélírás művészetének elsajátítását hivatottak elősegíteni, elsősorban szerzőik – vagy inkább szerkesztőik – személye köti a magyarországi irodalmi gondolkodás történetéhez. Nádasdi Bálint kéziratot levélgyűjteményének széles körű hatásáról nem tud a kutatás. Legközvetlenebb hazai vonatkozása a Wagner nyomda két összeállításának van. Az elveszett Cicero- és a fennmaradt görög levelek bizonyosan az oktatás számára készültek, remélhetőleg haszonnal forgatták őket a brassói iskolában. Zsámboky János terjedelmes episztolográfiai szöveggyűjteménye Bazelban kétszer is megjelent. Ennek köszönhetően ismerhették meg a humanisták szélesebb körében, és ezért kerülhetett könnyen a külföldi szakírók látókörébe. A nemzetközi tudományosság számára lehet fontos, hogy Mulinus levélelméleti munkája egyedül ebben a kiadványban olvasható. Zsámboky rövidke összefoglalóját a legközelebb Bécsben adták ki, ebből nem ma-

43 „Haec subito exarata nunc sufficient, ut agnoscas potius, quam discas: tu de studio nisi fallere tuos velis, & contentione, nihil remittes.” Uo., A8v.

44 „Tu quod in rhetoricis paulo ante breviter accipisti, idem nunc de dialecticis brevius, dum singula rectius discas, generatimque accipe.” Uo., B1r.

radt példány. Az antwerpeni edíció távolabbra is eljuthatott, de ennek visszhangjáról nincs tudomásunk.

Mind a levélgyűjtemények, mind az elméleti írások legnagyobbbrészt az Európászerte elterjedt szövegeket közlik újra. Leginkább önállónak tekinthetők Zsámboky Pseudo-Libanius- és Pseudo-Demetrius-fordításai, amelyek egyben átdolgozások is. Még ha az említett műveknek a fentebbieken túl nincsenek is hazai vonatkozásaik, bizonyára ennyi is elegendő ahhoz, hogy helyet kapjanak a magyar kritikátörténetben.